

«ПАРТІЇ ВЛАДИ» В УМОВАХ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОГО РЕЖИМУ

Процеси пострадянської трансформації призвели до формування в республіках колишнього СРСР неопатримоніальних режимів, в яких політична участь формується за схемою «патрон — клієнт», а політичні партії відіграють роль публічних надбудов патронатно-клієнтних мереж. Основою пострадянського політичного класу значною мірою є «партії влади». Параметри функціонування політичного класу в сучасній Україні визначає децентралізація неопатримоніального режиму і спричинена нею публічна конкуренція кількох «партій влади».

S. Belashko. «Parties of power» in terms of neopatrimonial mode. The processes of post-Soviet transformation led to establishment of the neopatrimonial modes, in which political participation is formed on a «patron-client» chart, and political parties act as public facades of patron-client networks. Basis of post-Soviet political class is to a great extent made up by the «parties of power». The parameters of political class functioning in modern Ukraine are determined by decentralization of the neopatrimonial mode and public competition of several «parties of power» caused by it.

Політичні зміни, що призвели до розпаду СРСР, суттєво обновили політичний клас, розбавивши бюрократів радянської школи представниками демократично налаштованої інтелігенції, інтелектуалами з партійних верхів, реформаторськи налаштованими представниками господарської еліти. Втім, кадрові перестановки торкнулися насамперед верхніх щаблів владної піраміди, які зайняли вихідці з другого і третього ешелонів радянської номенклатури. Загалом же політичний клас більшості інших пострадянських країн, у тому числі й України, не зазнав кардинальних ротацій.

Тарас Кузьо слушно наголошував: «Пострадянські держави у своїй більшості почали процеси демократизації й маркетингації в умовах відсутності ряду істотних національно-державних характеристик, які є необхідними умовами успішної реалізації проекту створення ринкової економіки й ліберальної демократії»¹. На нашу думку, однією найважливіших таких характеристик є наявність політичного класу, здатного виконувати функції

національної еліти. Саме відсутність у пострадянських можновладців такої здатності значною мірою спричиняє труднощі трансформаційних процесів.

Консолідація державно-управлінської еліти фактично призвела до перетворення її в цілісний політичний клас з власними інтересами (головними є збереження влади і статусу та примноження завдяки цьому приватної власності) та механізмами їх реалізації. Саме приватизація влади і її ресурсів визначала реальний, а не декларативний зміст перехідного періоду. Об'єднання верхів бюрократії і бізнесу в політичний клас відбувалося на клієнтарних, кланових, сімейних принципах або безпосередньо через поєднання владних і підприємницьких функцій в одних руках. При цьому чиновництво «прагне стати самостійною і непідконтрольною силою, звільнитися від ролі виконавця політичної волі, що об'єктивно знижувало ефективність дій державно-управлінської еліти»². Як наслідок, складається соціальний порядок і пануючий шар, які Михайло Афанасьєв визначає як новий патронат³.

В Україні в ході першого етапу пострадянської трансформації (1990–1996) до влади прийшла деідеологізована частина державно-управлінської еліти. Вона уникала політичних конфліктів й загалом намагалася дистанціюватись від публічних політичних процесів. Автор цієї статті свого часу зазначав: «Протистояння «комуно-соціалістів» і «рухівців-бандерівців» протягом шести років було основним конфліктом у партійній системі України. Так звані «центристи-прагматики», основу яких становила державно-управлінська еліта, розведена для пристойності лібералами різної орієнтації, перебували начебто осторонь політичних баталій»⁴.

Поняття «партія влади» увійшло в політичну лексику ще на початку 1990-х⁵. Однак в політології воно так і не було ґрунтовно розроблено. Часто цей термін вживали й до сьогодні вживають як стійкий фразеологізм, не визначаючи цієї категорії і не описуючи її складу, структури, соціально-психологічної специфіки, змін, що відбуваються з нею. Деякі дослідники навіть розглядали державно-управлінську еліту як організовану політичну силу, що має власну усталену систему суспільно-політичних поглядів, цінностей та інтересів (дехто навіть говорив про певну ідеологію), ієрархію лідерів, та ресурсну базу (в тому числі й соціальну базу)⁶.

На нашу думку, можна запропонувати таке визначення: «партія влади» — *це сукупність громадян, які групуються навколо Глави держави, інститутів, структур та об'єднань, що прово-*

дять офіційний курс, і беруть участь у визначенні цілей і стратегії розвитку країни (у тому числі окремих регіонів).

Окремі групи «партії влади» тяжіють до різних наборів ідейно-політичних переваг, а ідеологічні орієнтації часто визначаються коливанням кон'юнктури⁷.

Основні структурні елементи пострадянської «партії влади» — команди, що групуються навколо своїх лідерів й суперничають за розподіл сфер впливу та близькість до центрів прийняття рішень.

«Партії влади» фактично являють собою політичні корпорації, що не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Україна, де завжди співіснувало кілька «партій влади», є показовим прикладом цієї тенденції. «Належність колишньої високопоставленої номенклатури до тої чи іншої партії мотивується аж ніяк не новою світоглядною визначеністю щодо лібералізму, націоналізму, республіканізму чи консерватизму, а груповими матеріальними інтересами та особистими зв'язками»⁸. Спроби ідеологічного розмежування між НДП та «Громадою», НДП та СДПУ(о), «Єдиною Україною» та СДПУ(о), БЮТ та НСНУ, ПР та БЮТ мали переважно технологічний характер та спрямовувалися на мобілізацію різних сегментів електорату.

Показовим прикладом оформлення державно-управлінської еліти у вигляді політичної партії та публічної легітимації «партії влади» можна вважати Народно-демократичну партію України (НДП), яка мала «змішане походження, увібравши в себе як націонал-демократичний компонент «першої хвилі», так і адміністративну складову»⁹. НДП, яка об'єднала урядових і регіональних чиновників, промисловий директорат і фінансову еліту, спиралася на вертикаль виконавчої влади, носила елітарний характер і була покликана усталити зв'язки центру з регіональними елітами та забезпечити перемогу на парламентських виборах 1998 року. Партія будувалася не за принципом ідейної спільності, а за суто корпоративною ознакою належності до виконавчої влади. Багатьох політиків, що ввійшли в НДП, цікавила насамперед близькість до влади, центристська ж платформа служила свого роду ідеологічною декорацією.

Варто зауважити, що НДП була лише одним, хоча й найбільш масштабним проектом ідеологічного і політичного оформлення державно-управлінської еліти. Аналогічними проектами такого роду можна вважати Всеукраїнське об'єднання «Громада», Партію «Реформи і порядок» (ПРП), Соціал-демократичну партію

України (об'єднану) (СДПУ(о)), Партію регіонів (ПР). Головна функція політичних партій такого роду — забезпечувати публічну підтримку президентських та урядових ініціатив, як на законодавчому рівні, так і в контексті їх практичної реалізації на місцях. Попри всі відмінності в ідеологічній риторичі та політичній тактиці ці партії робили ставку на організаційну консолідацію певної частини «партії влади», яку досить чітко можна описати в регіональних та галузевих параметрах.

Першою спробою публічної інтеграції всієї української «партії влади», а не організаційного оформлення окремих її частин, слід вважати коаліцію «Злагода», створену 1999-го року для переобрання Леоніда Кучми на другий президентський термін. Пізніше цей досвід, утім значно менш успішно, був використаний для створення блоку «За єдину Україну» на парламентських виборах 2002 року.

Сергій Хенкін відзначає три обставини, що перешкоджають створенню «партії влади»¹⁰:

1. Надзвичайно великі повноваження Президента. Оформлення «партії влади» як публічної політичної сили змусило б Главу держави обмежити власну свободу політичного й ідеологічного маневру. (Винятком можна вважати Едуарда Шеварднадзе, який ідентифікувався з Союзом громадян Грузії. Втім, це скоріше був політичний проект конвертації в результат парламентських виборів індивідуального рейтингу президента).

2. Недостатня політична консолідація панівної еліти, протиріччя між її командами, що нерідко ставлять свої корпоративні інтереси вище загальнонаціональних. (В Україні яскравими прикладами цієї тенденції в різні періоди можна вважати досить жорстку, хоча значною мірою непублічну, конкуренцію між НДП та СДПУ(о), БЮТ та «Нашою Україною»).

3. Дефіцит суспільної підтримки. (В пострадянських країнах політичні партії за окремими винятками («Єдина Росія» в Російській Федерації, НДП «Нур Отан» в Казахстані) не користуються особливою популярністю й довірою. Тому впливові групи політичного класу воліють розв'язувати свої проблеми без опори на «низи», які розглядаються лише як електорат — чинник забезпечення формальної легітимності режиму).

Андрій Рябов справедливо вказує, наскільки важлива для формування загальнонаціональної «партії влади» могутня політична міфологія на зразок тієї, що закріпилася за Ліберально-демокра-

тичною партією Японії (післявоєнне «економічне чудо»), Інституційно-революційною партією в Мексиці (революція 1910–1917 років і створення незалежної економіки), Індійським національним конгресом (національно-визвольна боротьба)¹¹. На нашу думку, саме успіхом такого роду міфологізації значною мірою зумовлений загальний успіх згадуваних вище партій «Єдина Росія» та «Нур Отан». У еліт пострадянської України подібних успіхів не було й немає. Спроби штучно побудувати такого роду міфологію могли сприяти досягненню короткотермінових результатів та/або вирішенню окремих тактичних завдань (наприклад, переобрання Леоніда Кучми на другий президентський термін, успіх Блоку Юлії Тимошенко на парламентських виборах 2006 і 2007 року).

Олександр Фісун характеризує ключові особливості пострадянського політичного розвитку за допомогою поняття неопатрімоніалізму. Вчений виділяє три основні принципи функціонування неопатрімоніальних систем: 1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ усім іншим групам і прошаркам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними; 2) держава управляється як приватне володіння (патрімоніум) правлячих груп — носіїв державної влади, які приватизують різні суспільні функції й інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів; 3) етнічні, кланові, регіональні й сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи й принципи їхнього функціонування¹².

Найважливішим принципом функціонування неопатрімоніальної системи є клієнтелізм або патронажні відносини¹³. У найбільш загальній формі клієнтелізм можна визначити як відносини особистої залежності, що виростають із асиметричного обміну послугами й статусними позиціями між сторонами, кожна з яких має нерівні ресурси. Економічні й владні ресурси патрона обмінюються на політичну й електоральну лояльність клієнтів. Дослідники патрімоніалізму «вбачають сутнісну особливість патрімоніальних режимів саме в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від карного переслідування) між ключовими фігурами в уряді й стратегічно розташованими індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав одержують економічну й політичну підтримку»¹⁴.

Іншою важливою особливістю неопатрімоніальних політичних режимів є певний ступінь персоналізації влади, «взаємини будуються при цьому за патрімоніальною моделлю пана і васала, а не раціонально-легальними відносинами між начальником і підлеглим, поведінка ж при цьому скоріше орієнтована на демонстрацію персонального статусу чиновника, а не виконання суспільних функцій»¹⁵.

Ключову роль у функціонуванні пострадянських політичних систем відіграють зв'язки «патрон-клієнт», які регулюють доступ до різного роду ресурсів. Відповідно, формування капіталу відбувається насамперед не через присвоєння засобів виробництва, а через присвоєння адміністративних засобів управління. Таким чином, пострадянська трансформація привела до відновлення, модифікації й раціоналізації неопатрімоніальних практик, але не до встановлення ліберальних демократій раціонально-легального типу¹⁶.

Усередині неопатрімоніальної бюрократії центральні позиції належать патронатно-клієнтній мережі, що утворюється навколо патрона; на її верхівці перебувають особисто віддані йому/їй люди, які займають ключові позиції в державному апараті і керівництві «партії влади», силових структурах, основних галузях економіки.

Механізму реальної партійної влади у неопатрімоніальній політичній системі фактично не існує. Не партії контролюють формування й функціонування уряду й інших державних органів, навпаки, влада направляє й контролює діяльність партій, перетворюючи їх у політичні агентства при неопатрімоніальній бюрократії.

Пострадянські партійні системи відтворюють логіку неопатрімоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського суперництва, а боротьба різних фракцій бюрократії за монополізацію тих або інших сегментів патронатно-клієнтних мереж.

Партійний механізм за принципом патронатно-клієнтних відносин рекрутує нових членів «партії влади», розподіляє й перерозподіляє державні посади. Парламентські органи стають одним зі способів інституціоналізації патронатно-клієнтних відносин між «власниками влади» й іншими силами суспільства. Складений із численних патронатів, з'єднаних в ієрархічну систему, парламент перетворюється в системний елемент єдиної влади. Для правлячих груп цей механізм стає важливим засобом забезпечення

лояльності й інтеграції потенційних контреліт у систему своєї влади.

Характерно, що опозиційні сили, які формально виступають проти «партії влади», фактично розвиваються як альтернативні патронатно-клієнтні мережі. При цьому вони (в широкому розумінні, що включає сателітні організації, популярні ЗМІ, «дружній» бізнес) позиціонуються як «партії влади», лише до слова «влада» додається певний епітет — «чесна», «майбутня», «національна», «нова», «справедлива» тощо.

Більшість громадян новоутворених держав визнали нову державність, прийняли засновані на пострадянських реаліях норми політичної поведінки. Значну роль в утвердженні якісно нової політичної лояльності відіграв інститут багатопартійності. Однак певна (і досить значна) частина суспільства тривалий час і надалі, хай навіть підсвідомо, ідентифікує себе з радянським порядком. У цих умовах комуністичні партії фактично існували як інерційні патронатно-клієнтні мережі — «партії минулої влади». Не буде великими перебільшенням визначити їхню соціальну базу як клієнтелу держави (фактично вже не існуючої). При цьому на політичну та електоральну підтримку комуністи обмінювали не наявні матеріальні ресурси, а їх символічні відповідники, спрямовані як у минуле (згадки про досягнення радянського режиму), так і у майбутнє (обіцянки навести порядок та відновити соціальні гарантії).

Саме тому, на нашу думку, комуністичні партії тривалий час були єдиними масовими партіями. Саме тому вони, на відміну від партій-спадкоємиць в інших посткомуністичних країнах¹⁷ не еволюціонували в соціал-демократичному напрямі (єдиним винятком стала Литва, значною мірою завдяки особистим якостям Альгірдаса Бразаускаса), а перехід на позиції націонал-комунізму був лише частковим і спирався на поєднання радянських та дорадянських традицій¹⁸.

З часом, однак, патронатно-клієнтні мережі, сформовані довкола комуністичних партій, або знайшли нових патронів, які змогли запропонувати в обмін на політичну та електоральну підтримку не лише символи (Олександр Лукашенко в Білорусі, Володимир Путін та частково Сергій Міронов в Росії, Віктор Янукович в Україні), або спромоглися здобути статус «партії чинної влади» (Партія комуністів Республіки Молдова на чолі з Володимиром Вороніним).

Економічне зростання початку 2000-х суттєво збільшило ресурсну базу можновладців, відповідно й посилило політичну конкуренцію. Виникла потреба не в ієрархічній, а в горизонтальній організації економічних і політичних гравців, без єдиного монопольного центру. Значна кількість політичних підприємців, чії амбіції не могли бути задоволені в рамках централізованої патронатно-клієнтної мережі, спираючись на свої ресурсні бази, перейшли до мобілізації мас знизу. Так, в Україні наприкінці правління Леоніда Кучми впливові гравці порушили питання часткової зміни правил гри й зниження ролі Глави держави як домінантного елемента політичної системи. Це знайшло вираження в проєктах збільшення політичної ваги парламенту, тобто фактично в забезпеченні вільної конкуренції відносно автономних патронатно-клієнтних мереж.

У країнах, де правляча верхівка зуміла пристосувати до нових вимог механізми розподілу ресурсів й забезпечити єдність політичного класу (Росія, Казахстан, Азербайджан, Вірменія), зміни пройшли без значних заворушень. Натомість там, де вона втратила критичну масу васалів (Грузія, Україна, Киргизія), а глава держави не зумів зберегти статус головного арбітра й гаранта стабільності режиму, протистояння «партій влади» з альтернативними центрами консолідації політичних підприємців призвело до зміни принципів розподілу ресурсів. «Кольорові революції» відбулися там, де правлячі еліти: 1) пізно або недостатньо рішуче перейшли до здійснення стратегії «силової раціоналізації» і придушення конкуруючих центрів сили; 2) не змогли домогтися підтримки більшості в багатьох соціальних і регіональних групах та вдосконалити систему неопатрімоніального перерозподілу.

Якщо в Грузії та Киргизії досить швидко відбулося відновлення жорстко централізованої патронатно-клієнтної мережі на чолі з президентом (і Міхаїл Саакашвілі, і Курманбек Бакієв майже відразу з утвердженням в статусі глави держави почали послідовно усувати від влади своїх соратників), то в Україні внаслідок цілого ряду причин як об'єктивного (наявність кількох самодостатніх ресурсних баз, значні регіональні відмінності), так і суб'єктивного (неспроможність Віктора Ющенка утвердитись як головний сюзерен) характеру сформувалися три альтернативні мережі, кожна з яких має власного «гаранта», певну публічну «надбудову» у вигляді партії та/або іменного блоку, досить чітку (хоча й динамічну) ієрархію та специфічні форми обміну ресурсів на лояльність.

В Україні політичний клас багато в чому відрізняється від еліт як розвинутих демократій, так і інших пострадянських держав, зокрема Росії, де політики попри протиріччя розділяють єдині цінності, дотримуються загальних норм та стійких моделей поведінки. Спільність інтересів визначається історично сформованим механізмом соціалізації еліт, у якому значну роль відіграє освіта. В українській політичній еліті власних механізмів соціалізації практично не було й немає до сьогодні. Як наслідок, політичний клас пострадянської України значною мірою залишається ідеологічно аморфним й атомізованим.

Секретаріат Президента і Кабінет Міністрів (а враховуючи швидкість й непередбачуваність змін урядової коаліції — й провідна опозиційна сила), незалежно від персон, які їх очолюють, виступають конкуруючими політичними корпораціями з власними груповими інтересами і складною ієрархією, побудованою за патронатно-клієнтним принципом. Саме ця конкуренція зумовлює конфліктність цих інститутів, незважаючи на досить чітке законодавче розмежування їхніх функцій та повноважень. Гостроти конкуренції «партій влади» збільшують різновекторні інтереси адміністративно-промислових груп, сформованих за територіальним та/або галузевим принципом. Як наслідок, «державні інститути деморалізовані та працюють не в інтересах народу й держави, а на ту політичну силу, яка вчора забезпечила або сьогодні зберігає крісло за керівником відповідного відомства»¹⁹.

¹ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? // *Politics*. — 2001. Vol. 21. No. 3. — P. 171.

² Мясников О. Смена правящих элит: «консолидация или вечная схватка»? // *Политические исследования*. — 1993. — №1. — С. 58.

³ Див.: Афанасьев М. Политические партии в российских регионах // *Российское общество и СМИ*. — Том 5. Осень 2000.

⁴ Белашко С. Основными претендентами на власть остаются «партии власти» // *Компаньон*. — 1998. — № 3 (51). — С. 6.

⁵ Див.: Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні (Деякі проблеми становлення і розвитку) // *Сучасність*. — 1992. — №5.

⁶ Див., наприклад: Білоус А. Політичні об'єднання України. — К.: Україна, 2003.

⁷ Кудеярова Н. Идеино-политические ориентации элитных групп // *Мир России. Социология, этнология, культурология*. — 1995. — № 3–4. — С. 25.

⁸ Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. — С. 57–58.

⁹ Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — К: Фонд ім. Фрідріха Еберта. Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. — С. 16.

¹⁰ Див.: Хенкин С. «Партия власти»: российский вариант // Pro et Contra. — 1996. — Т.1. — № 1.

¹¹ Див.: НГ — сценарии. — 1996 — 29 июня.

¹² Див.: Фисун А.А. Неопатримониальные политические системы: основные особенности // Проблемы демократии в реформируемой Украине. — Харьков: ХГУ, 1997. — С. 57–62; його ж. Постсоветские политические режимы: «новые демократии» или неопатримониальные системы? // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2000. — № 456. — Ч. 1. — С. 15–18; його ж. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 2. — Харьков: Константа, 2004. — С. 130–140; його ж. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. — 2007. — №6 (39).

¹³ Див.: Eisenstadt S.N. and Lemarchand R. (eds.). Political Clientelism: Patronage and Development. — London: Sage, 1981; Eisenstadt S.N. and Roniger L. Patrons, Clients and Friends. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

¹⁴ Theobald R. Patrimonialism // World Politics. — 1982. — Vol. 34. — No. 4. — P. 552.

¹⁵ Clapham C. Third World Politics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985. — P. 48.

¹⁶ Див.: Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: (Наброски к теории) // Полис. — 2001. — № 1. — С. 15–29; його ж. Из огня да в полымя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) // Полис. — 2007. — № 2. — С. 81–108.

¹⁷ Див.: Ishiyama J.T. The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics // Political Research Quarterly. — 1999. — Vol. 52. — №1; Simonsen S. Leading the Communists through the '90s // Transition: Events and Issues in the Former Soviet Union and East-Central and Southeastern Europe. — V. 1. — June, 1995.

¹⁸ Див., наприклад: Смирнов С.А. Коммунизм как русская национальная идея // Независимая газета. — 2002. — 19 июня // http://www.ng.ru/ideas/2002-06-19/11_kommunism.html

¹⁹ Табачник Д. Спасение обречённых. Идеология ущербности, или Почему распадаются государства // Киевский телеграф. — 2009. — № 20 (470). — 22–28 мая.